

О. Г. ШАПОШНИКОВА

БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ ПОБЛИЗУ с. РОЗДОЛЬНЕ НА р. КАЛЬМІУС

За останні десятиріччя завдяки систематичним дослідженням, проведеним в різних областях країни, особливо в районах новобудов, археологами досягнуто значних успіхів.

Що ж стосується Надазов'я, точніше — південно-східної його частини, то ця територія ще маловивчена.

Наприкінці XIX та на початку XX ст. тут працювали визначні археологи — М. Ю. Бранденбург, М. І. Веселовський, Д. І. Яворницький. В цьому ж районі проводили дослідження краєзнавчі музеї — Маріупольський, Бердянський та Мелітопольський. У 30-і роки, в зв'язку з роботою на новобудовах, що тоді розгорнулися в районі м. Жданова, тут були здійснені широкі археологічні дослідження. На особливу увагу заслугоує Маріупольський могильник (розкопки М. О. Макаренка), який увійшов як в спеціальну археологічну, так і загальноісторичну наукову літературу. Його значення загальновідоме¹. У 1949—1951 рр. Б. М. Граковим були проведені розвідкові роботи у південно-східному Надазов'ї.

Не випадково ця територія привертала увагу дослідників. Займаючи вигідне географічне положення між Кавказом і Північним Причорномор'ям, вона відігравала важливу роль в стародавній історії нашої країни. Тут склалися своєрідні культури, дослідження яких становить неабиякий науковий інтерес. Все це й зумовило необхідність відновлення досліджень в цьому районі.

У 1962 р. розпочала роботи Приазовська експедиція Інституту археології АН УРСР, яку очолив В. М. Гладилін. Вже перші матеріали добуті експедицією дали підстави твердити, що ця територія надзвичайно багата на археологічні пам'ятки різних епох — від палеоліту до середньовіччя.

Пізніше (1963—1965 рр.) Кальміуський загін цієї ж експедиції досліджував пам'ятки епохи неоліту — бронзи в середній течії р. Кальміус, займаючись в основному розкопками багатощарового поселення поблизу с. Роздольного (Старобешівський район Донецької області), яке було відкрито у 1962 р.

Поселення розташоване на невеликій лесовидній терасі правого берега р. Кальміус (рис. 1). З боку плато цей мис обмежений високими виходами кристалічних порід, з півночі він омивається водами р. Кальміус, а зі сходу — невеликою притокою, відомою під місцевою назвою Капурка. Із заходу прилягав глибокий яр із стрімкими схилами².

¹ М. Макаренко. Маріупольський могильник. К., 1933; А. Д. Столяр. Мариупольский могильник как исторический источник. — СА, XXII. М., 1955, стор. 16.

² В роботі експедиції взяли участь молодший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР О. В. Цвек, студенти історичного факультету Луганського педінституту та викладач Л. Й. Велігура і студент ЛДУ Г. Ребедайло.

Висота цього мису над рівнем води становить понад 40 м, довжина площадки — 150 м, а ширина — 50 м. За три роки розкрито площу близько 800 м². Культурний шар простежується більш-менш рівномірно на всій площі поселення. Глибина його залягання від 0,2 м до 2 м. Стратиграфія розкопу така: а) дерновий шар; б) гумусований шар з лінками щебеню; в) шар сірого намівного суглинку. У верхній частині гумусованого шару зустрічаються переважно фрагменти кераміки, характерні для салтівської культури. У нижній — рештки будівельних споруд

Рис. 1. Загальний вигляд поселення з боку плато.

та археологічний матеріал, характерний для пізньої бронзи. У шарі сірого суглинку виявлено кераміку епохи пізньої бронзи, хоча тут в переважній кількості зустрінуто кераміку, характерну для раннього етапу ямної культури. В нижній частині цього шару виявлено археологічний матеріал ранньої пори мідного віку, а ще нижче трапляються окремі знахідки епохи неоліту.

Таким чином, розкопками встановлено, що поселення в с. Роздольному багатощарове і нашарування різні не лише за хронологією, а й за культурною належністю.

Проте слід зауважити, що на досліджуваній площі не було помітно будь-якого стирильного прошарку між шарами. Іноді різночасові знахідки зустрічались на одному рівні. Крім того, три нижні горизонти із слідами порушень більш пізніх досліджено ще недостатньо.

Насиченість шарів різними культурними залишками значна. Найбільше зустрінуто кісток тварин, менше — кераміки та знарядь праці з кременю, каменю та кісток.

Неолітичний горизонт виділяється на основі окремих знахідок фрагментів кераміки, крем'яних виробів (комплекс 1).

Для нього характерний мікролітичний кремій, до складу якого входять карандашеподібні нуклеуси, округлі скребки та різці на пластинках (рис. 2, 1). Тут же знайдено тесло із глинистого сланцю (рис. 2, 2) та декілька фрагментів кераміки з домішкою товченої мушлі і рослин. Через фрагментарність посуду дуже важко говорити щось певне про його форму, її можна відтворити лише за деякими фрагментами. Це широко відкриті горщики з підложеною зовнішньою поверхнею, прикрашені лінійним і зрідка штамповим орнаментом (рис. 2, 3).

Характер крем'яного інвентаря та кераміки, а також деякі аналогії до матеріалів таких пам'яток як Таш-Аір (середній горизонт), Кая-

Ароси, дають підстави говорити, що цей комплекс давніший за Маріупольський могильник.

У північній частині миса знайдена кераміка, прикрашена скорописним орнаментом підтрикутних відбитків яку, певно, слід віднести до пізнього неоліту. Аналогічний посуд відомий серед матеріалів Микільського та Лисогорського могильників, віднесених Д. Я. Телегіним до дніпро-донецької культури³.

Вище неолітичного горизонту залягав археологічний матеріал, характерний для доби раннього металу (комплекс II). Тут виявлені уламки посуду, крем'яні знаряддя тощо.

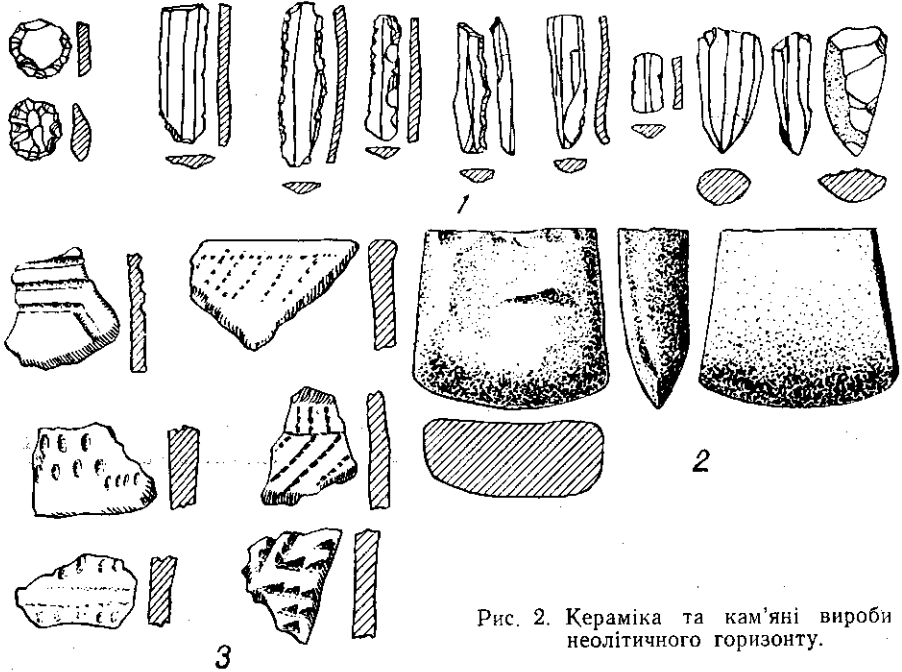

Рис. 2. Кераміка та кам'яні вироби з неолітичного горизонту.

Кераміка представлена кількома типами гостродонних плечистих горщиків з високими прямими вінцями. В залежності від складу керамічної маси, обробки поверхні і, в певній мірі, від форми та своєрідності орнаменту, серед кераміки досить чітко виділяється декілька груп:

До першої групи відносяться фрагменти посуду з високими прямими вінцями, лише на деяких, із зовнішнього боку, є потовщення — так звані «комірці». Як відмінну ознаку слід розглядати піщанистий склад маси і досить поширений врізний лінійно-геометричний орнамент (рис. 3, 1—8).

До другої — посуд, виготовлений з глини з домішкою товченої черепашки. Йому притаманні зональні композиції, виконані дрібнозубчастим гребінцевим штампом. Орнамент, як правило, вкриваючи вінця зрідка спускається на плічка горщика (рис. 3, 9—12, 15).

Третю — посуд з високими прямими вінцями з різким переходом в округле тулово. Поверхня темно-бурого кольору добре заглажена і злегка підлощена (рис. 3, 13, 14, 16).

Кераміка першої групи зустрічалась на 0,1—0,2 м нижче за другу та третю, що дає можливість говорити про два горизонти в енеолітичному шарі. Але це поки що припущення, яке потребує додаткової перевірки в польових умовах. В цьому ж горизонті знайдені вироби з кременю. Серед них переважають пластинчасті та гостроконечні ножі

³ Д. Я. Телегін. Могильники дніпро-донецької неолітичної культури и их историческое место.— С. А. М., 1966, № 1, стор. 12.

(рис. 3, 21, 23, 32—36), кінцеві скребки з пластин (рис. 3, 30, 31). Зустрічаються вироби, виконані в техніці двостороннього ретушування — вістря до стріл та дротиків (рис. 3, 24, 26, 27), крем'яні та сланцеві сокири і тесла (рис. 3, 19, 20). Тут же знайдена трапеція з підструганою спинкою (рис. 3, 25). Знаряддя з кременю знаходять повну аналогію се-

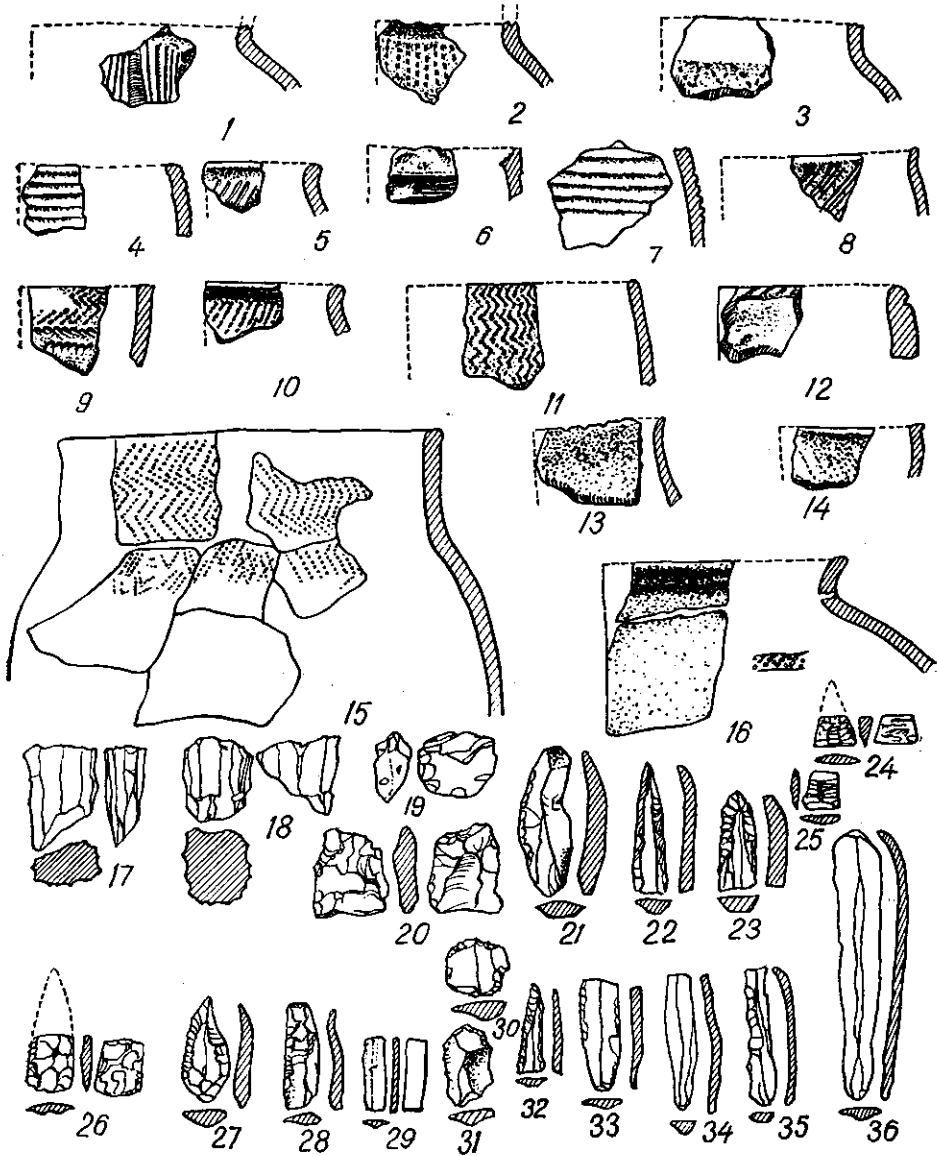

Рис. 3. Зразки кераміки та крем'яних виробів з неолітичного горизонту.

ред інвентаря Маріупольського могильника. В цілому ж, матеріали неолітичного поселення поблизу с. Роздольного тяжіють до матеріалів пам'яток доби мідного віку степової смуги Подніпров'я, зокрема, до пам'яток типу Середній Стіг II (мається на увазі найраніша група — балка Квітjana), відрізняючись від них наявністю посуду з прямими короткими вінцями і роздутим тулубом з підлощеною поверхнею. Саме ця особливість неолітичної кераміки з поселення Роздольного зближує її з матеріалами нижнього шару Лівенцівського поселення на Нижньому Дону та кримськими поселеннями (Курці, Дружне тощо), які А. О. Ще-

пинський відніс до Кеми-Обинської культури⁴. Значення матеріалів цього горизонту полягає насамперед в тому, що вони відбивають в Приазов'ї стик культур мідного віку із пізньонеолітичною.

Про появу нової культури в Приазов'ї та Подніпров'ї свідчать матеріали поховальних пам'яток, зокрема Маріупольського та Чаплин-

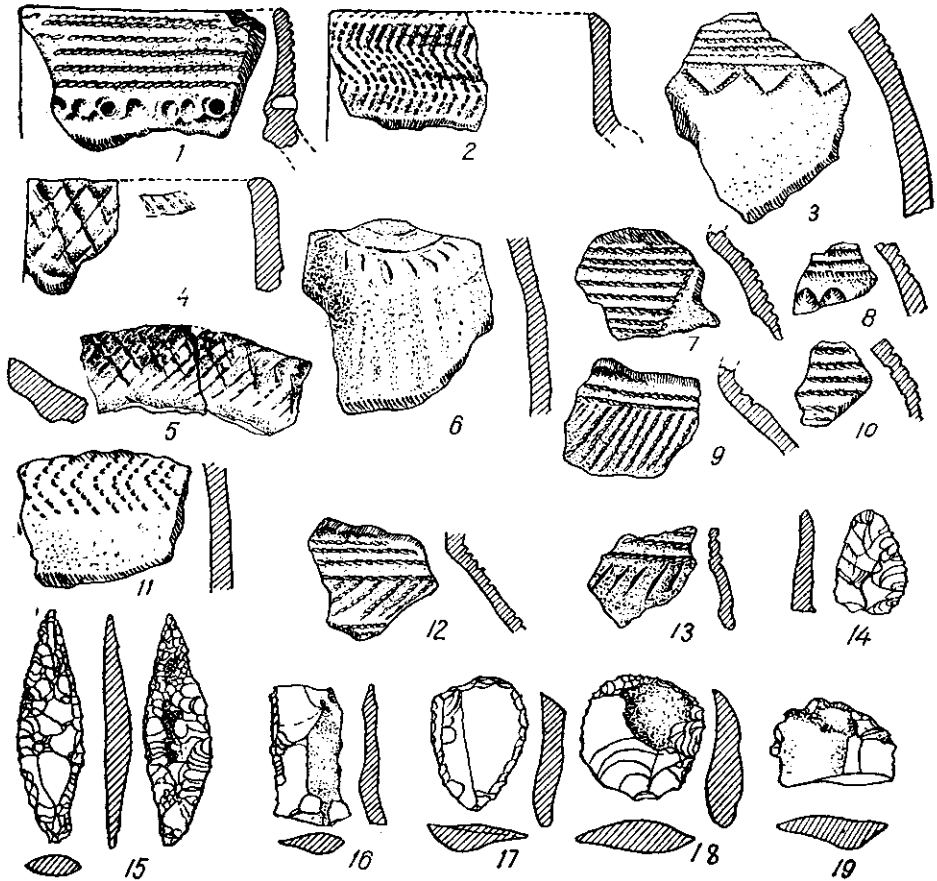

Рис. 4. Кераміка та крем'яні вироби з горизонту раннього періоду ямної культури.

ського могильників, які відбивають час появи нового обряду, коли групі пізньонеолітичні могильники замінюються індивідуальними скорченими похованнями. Цей процес можна спостерігати і по матеріалах пізньонеолітичного могильника поблизу с. Капулівки на Нижньому Дніпрі, де при одному дещо відособленому скорченому похованні виявлено посуд, нетиповий для поселень та могильників пізнього неоліту, але близький до посуду степових енеолітичних поселень.

Ще вище знаходиться горизонт, археологічний матеріал якого можна віднести до раннього етапу ямної культури — тип середнього шару Михайлівки (комплекс III). Але на відміну від останнього, де досить чітко виділяються два типи кераміки — посуд яйцеподібної і плоскодонної форми, на поселенні раннього етапу ямної культури біля с. Роздольного зустрічається посуд лише одного типу — з прямими вінцями із максимальним діаметром у верхній третині горщика та округлим дном. Вінця чітко визначені, іноді жолобчасті, немовби роздуті в середній частині. Орнамент, як правило, покриває лише верхню частину по-

⁴ А. А. Щепинский. Культура энеолита и бронзы в Крыму.— СЛ. М., 1966, № 2, стор. 10—24.

суду. Здебільшого горщики прикрашені шнуровим і гребінчастим орнаментом. Досить характерною є горизонтальна композиція орнаменту — відбитки крупного шнура наносились один за одним, утворюючи суцільну лінію. Такі лінії охоплювали вінця і плічка горщика (рис. 4, 1, 3). Зустрічаються трикутні схеми шнурової орнаментации (рис. 4, 7, 9). Шнуровий орнамент нерідко поєднується з іншим, в першу чергу, з перлинним. Рідше зустрічається орнамент з діагональною схемою розміщення (рис. 4, 12). Іноді діагональні лінії, перехрещуючись, утворювали сітку (рис. 4, 4, 5). Частина горщиків прикрашена відбитками гребін-

Рис. 5. Житло № 1.

частого штампу, що також, як і шнуровий, утворював горизонтальні ряди або схему ялинки (рис. 4, 2, 11). Подібно кераміці Михайлівського поселення орнаментальний пояс тут закінчується зигзагом (рис. 4, 3, 8) або нарізниками (рис. 4, 6, 13).

Серед кам'яних виробів з цього горизонту слід назвати ножі, виготовлені на відщепках технікою двобічної ретуші та скрепки на масивних відщепках (рис. 4, 14—19).

Як вже відзначалось, здобутий матеріал з поселення раннього етапу ямної культури поблизу с. Роздольного знаходить аналогії серед відповідних матеріалів поселень Подніпров'я і, в першу чергу, серед матеріалів середнього шару Михайлівського поселення.

Найбільш повно досліджений шар, який можна віднести до раннього періоду зрубної культури (комплекс IV). На відміну від нижніх горизонтів в ньому на глибині 0,6—1 м, знайдені руїни споруд з каменю. Ці споруди розміщались вздовж краю тераси, ближче до річки. Центральна частина мису лишалась незабудованою.

Житла являли собою в одних випадках декілька пов'язаних між собою великих споруд, в інших — однокамерні будівлі. В південній частині, незважаючи на велику площу розкопок, простежити щось певне в плануванні жител не вдалось. Лише в деяких місцях залишалися цокельні частини значних за протяжністю стін висотою 0,6 м. Краще збереглися споруди в східній та західній частинах мису. Так, в східній частині виявлено залишки трьох однокамерних жител.

Житло № 1 розміщене в східній частині мису. Воно являло собою замкнутий прямокутник, орієнтований довгою віссю з північного сходу на південний захід. Розміри поздовжніх стін близько 7,5 м, а поперечних — 4,5 м, товщина — 0,6—0,7 м. Вхід був в південно-західній стіні. Ширина вхідного прорізу 1 м (рис. 5).

В середині житла виявлено вогнище відкритого типу овальної форми, розміром 0,6×0,4 м. Стіни викладені в два ряди з каменів, що лежали пліском, впритул один до одного. Безпосередньо до цього прилягав розвал каміння. На відстані 4 м від описаного житла відкриті рештки ще одного прямокутного в плані житла, але значно гіршої збереженості. По лінії основи стін були виявлені лише поодинокі каміння.

У північно-західній частині кам'яні споруди збереглися краще. Тут було відкрито житло, яке складалося з двох приміщень. Посередині од-

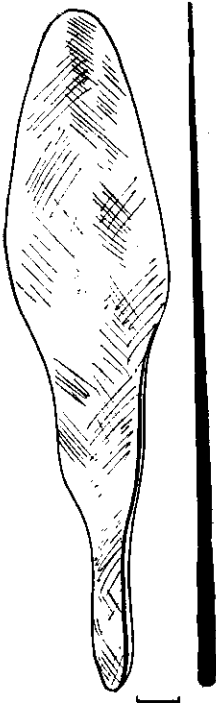

Рис. 6. Металевий ніж ранньозрубного часу.

ного з них знаходилось вогнище, від якого залишилась груда обпаленого каміння. Житло збудовано з колотих плит граніту. Зовнішні стіни потовщені, бо, як правило, тут клалося каміння більшого розміру, але нерідко в кладці було каміння різного розміру і в залежності від цього його клали в два, три і навіть в чотири ряди. Поверхня площадки перед будівництвом не вирівнювалась. Через це земляна підлога житла має невеликий нахил.

На відміну від техніки спорудження жител в добу ранньої бронзи, зокрема ямної культури, при будівництві жител в епоху пізньої бронзи в системі кладки перев'язка швів не спостерігалась. Виходячи з невеликого розвалу каміння можна дійти висновку, що лише основа стін була викладена з каменю, тоді як самі стіни були глинобитні.

Необхідно зазначити, що переважна кількість виявленого археологічного матеріалу знаходилась поза межами жител. Взагалі матеріал небагатий. Поселення було, певно, залишене за мирних часів. Крім кісток тварин, уламків посуду та виробів з каменю лише окремі поодинокі речі лишилися на місці. До них, насамперед, належить знахідка бронзового ножа з боковими виїмками. Найбільш близькі аналогії йому можна знайти при похованнях пізньокатакомбного часу в Калмикії із розкопок І. В. Синицина в ур. Архара (к. 33, п. 3), хоча і тут ножі подібного типу зустрічаються теж рідко (рис. 6).

Кам'яних знарядь небагато. Слід назвати різні за розмірами розтирачі, пращі, уламки сокир-молотів, близьких до тих, які були виявлені на поселенні Бабино III. Серед кістяних виробів — шила, проколки, прясла та лошила. В комплексі посуду виразно виділяються дві органічно пов'язані групи. Перша — близька до кераміки багатопружкової культури. Це горщики видовжених пропорцій з біконічним корпусом, вінця яких чітко визначені. Найбільш характерним для цього типу посуду є пружковий орнамент. Пружки наліплювались один за одним, оперізуючи поверхню посудини (рис. 7, 1—3, 6). Крім того поверх них зустрічаються пальцеві защіпи. Цікава знахідка уламка горщика з петельчастими ручками, не лише з добре згладженою, а й підлощеною поверхнею (рис. 7, 7). Деяко аналогічний посуд зустрічається серед матеріалів поселення Бабино III.

Другу, кількісно найбільшу, групу становлять горщики видовжених пропорцій з порівняно вузьким плоским денцем з високо піднятими плічками (рис. 7, 4, 9—14). Реберчастий злам тулуба знаходиться вище середини висоти горщика. Здебільшого цей посуд неорнаментований. На

деяких із них є імітація пружкового орнаменту. Зовнішня поверхня недбало заглажена. Часто зустрічається врізний орнамент — прокреслені лінії утворюють різні елементи та композиції. Особливо поширена трикутна композиція. Цікавий візерунок на одному горщику: по краю вінець проходить пружок, від нього на плічка вершинами вниз відходять трикутники, утворені глибокими врізними лініями. Між ними знаходимо досить схематичне зображення коня, виконане також глибокими врізними лініями (рис. 7. 13; 8). Цей рисунок дещо співзвучний до

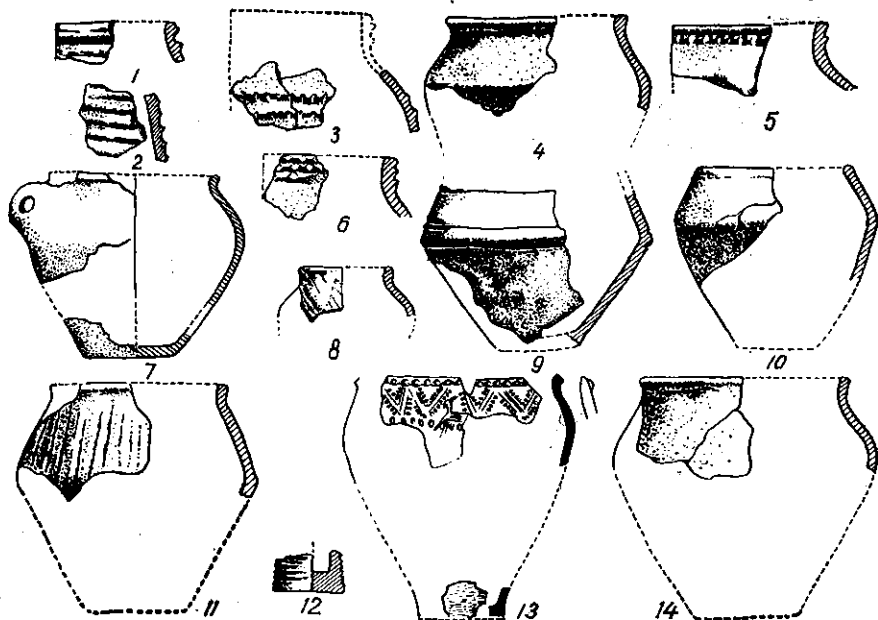

Рис. 7. Зразки кераміки з ранньозрубного горизонту.

зображень на так званих «кінських плитах» із Кам'яної Могили⁵. Пружковий і врізний орнамент виступають як окремо, так і в поєднанні з іншими.

Порівняно невелику групу становить присадкуватий посуд із заокругленими та реберчастими боками. Він типовий для ранньозрубних поселень Поволжя. Зустрічаються також і баночні форми.

Отже, у Приазовській кераміці, поруч з ознаками спільними для раннього періоду зрубної культури всієї території, досить чітко виступають і свої особливості. Зокрема, тут переважає посуд видовжених пропорцій, який, безперечно, слід розглядати як переживання елементів культури багатопружкової кераміки, що, як відомо, не властиво для пам'яток раннього періоду зрубної культури Поволжя. Місцеві традиції знайшли відображення в характері та прийомах будівництва наземних жител на кам'яній основі.

Здається імовірною думка про те, що в майбутньому з'явиться мож-

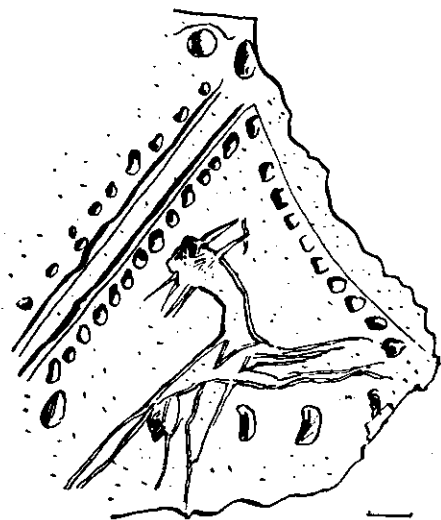

Рис. 8. Схематичне зображення коня на горщику.

⁵ М. Рудинський. Кам'яна Могила. К., 1961, стор. 59—66.

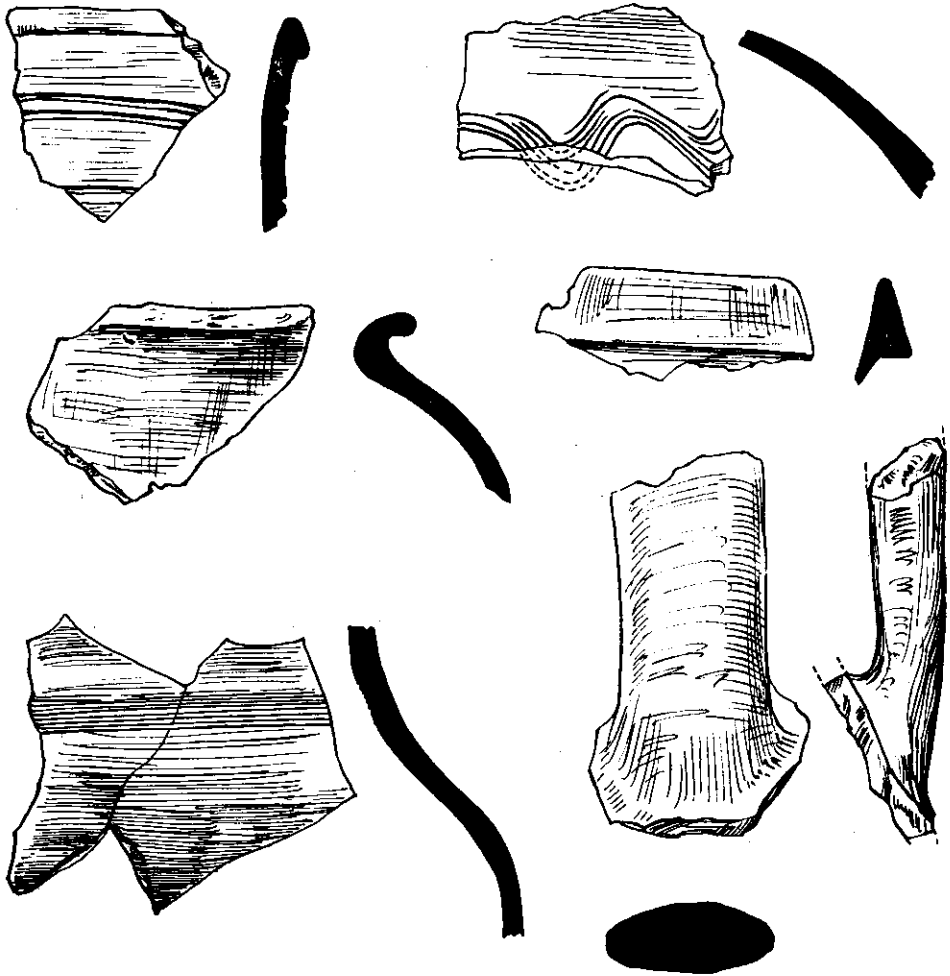

Рис. 9. Зразки кераміки з горизонту салтівської культури.

лівість виділити пам'ятки типу Роздольне в особливий варіант зрубної історико-культурної області, що виник на основі культури багатопружкової кераміки та східних компонентів зрубної культури.

Виходячи із наявності в кераміці архаїчних рис, а також на основі знахідки бронзового ножа, поселення пізньої бронзи слід датувати не пізніше як XV—XIV ст. до н. е.

Нарешті, у верхньому горизонті виявлено археологічний матеріал характерний для салтівської культури (комплекс V). Межі поселення салтівської культури визначити важко, хоча в процесі розвідкових робіт вже встановлено, що воно локалізувалося в східній та південній частинах мису.

Серед керамічних виробів переважає посуд, виготовлений на гончарному крузі — горщики, глечики та амфори і зовсім рідко зустрічається ліпна кераміка (рис. 9). Це поселення можна датувати XI—VIII ст. до н. е., коли в Приазов'ї жили племена болгар так звані чорні болгари руських літописців⁶.

⁶ Д. Т. Березовець. Слов'яни й племена салтівської культури.— Археологія, т. XIX. К., 1965, стор. 47—67.

О. Г. ШАПОШНИКОВА

МНОГОСЛОЙНОЕ ПОСЕЛЕНИЕ БЛИЗ с. РАЗДОЛЬНОЕ НА р. КАЛЬМИУС

Резюме

В 1963—1965 гг. Кальмиусским отрядом Приазовской экспедиции было раскопано многослойное поселение у с. Раздольное Старобешевского района Донецкой области.

Поселение расположено на небольшом мысообразном выступе высокого правого берега р. Кальмиус. Здесь обнаружено пять разновременных культурных горизонтов, относящихся к различным культурно-историческим периодам.

Нижний, неолитический горизонт, содержит одиночные находки фрагментов керамики с примесью раковины и растительных волокон, украшенных редким штамповым орнаментом. Для этого слоя характерен микролитичный кремь, в том числе округлые скребки и резцы на пластинах.

Второй энеолитический горизонт определяют глубокие остродонные сосуды с высокими стянутыми в верхней части венчиками, орнаментированные зонально-гребенчатым орнаментом. Среди кремневого инвентаря преобладают крупные пластинчатые и остроконечные ножи, концевые скребки из пластин. Встречаются изделия, исполненные в технике двусторонней ретуши. Кремневый инвентарь аналогичен инвентарю Мариупольского могильника. Материалы энеолитического горизонта в целом сходны с материалами памятников раннего энеолита степной части Поднепровья.

Керамический и кремневый инвентарь третьего культурного горизонта Раздольнинского поселения относится к раннему периоду ямной культуры и аналогичен материалам среднего слоя Михайловского поселения, и соответствующих ему памятников.

В четвертом горизонте найдены остатки прямоугольных в плане каменных построек и различный археологический материал. Керамика этого слоя представлена двумя органически связанными группами. В первой из них заметны черты сходства с керамикой многоваликовой культуры, во второй — близость к керамике первого этапа срубной культуры.

В пятом горизонте обнаружен археологический материал, характерный для салтовской культуры. Среди керамики преобладают сосуды, изготовленные на гончарном круге. Этот комплекс можно датировать VIII—XI вв. до н. э.